

Козлов М.М.

УДК 94: 902.2 (477)

ВІРУВАННЯ ТА КУЛЬТИ ПІЗНІХ ЯЗИЧНИКІВ ДАВНЬОЇ РУСІ (КІН. X – ПЕР. ПОЛ. XIII СТ.)

Анотація. Проведено історіософський аналіз світоглядних уявлень наших предків–язичників ранньохристиянської епохи, що знайшли своє втілення у віруваннях і культурах представників пізніх язичницьких громад. Головним джерелом дослідження стали дані археологічних розкопок городищ–святилиць Збруцького культового центру і письмові документи XI – сер. XIII ст. В якості одного з важливих аспектів східнослов'янського язичницького культу розглядається питання людських жертвоприношень у пізніх язичницьких громадах.

Ключові слова: вірування, культури, обряди, традиції, пізні язичницькі громади.

Аннотация. Проведен историософский анализ мировоззренческих представлений наших предков–язычников раннехристианской эпохи, нашедших свое воплощение в верованиях и культурах представителей поздних языческих общин. Главным источником исследования стали данные археологических раскопок городищ–святилиць Збручского культового центра и письменные документы XI – сер. XIII вв. В качестве одного из важных аспектов восточнославянского языческого культа рассматривается вопрос человеческих жертвоприношений в поздних языческих общинах.

Ключевые слова: верования, культы, обряды, традиции, поздние языческие общины.

Summary. Carries out a historical and philosophical analysis of the philosophical ideas of our pagan ancestors of the early Christian era embodied in the beliefs and practices of representatives late pagan communities. The main source of research data, archaeological site of ancient sanctuaries cult centre on the river Zbruch and written documents XI – mid. XIII centuries are considered In the article beliefs and cults of the Eastern Slavs pagan pre–Mongol era, connected with the cult of ancestors, representation of the fertility of the earth. The author considered the beliefs of the later of the Gentiles, connected with the cult of sun, water, heavenly fire. Separately in the study highlights the beliefs of the Eastern Slavs–the Gentiles associated with the underground world of the dead. Not bypassed the author and the East Slavic pagan gods – avatars of war. The study emphasized that Outlook of the later of the Gentiles in the era of Christianization of Rus yielded some transformation. Traditional ancestral cults patron spirits and folk deities were added cults of the armed force of the gods, which also found its place in the Pantheon of the survivors of the Gentiles. As one of the important aspects of the East Slavic pagan cult considers the question of human sacrifice in the late pagan communities.

Keywords: beliefs, cults, rituals, traditions, later pagan communities.

Культурна спадщина Київської Русі – це той фундамент, на якому будувався увесь життєвий уклад давньоруського народу. Разом з тим, для того, щоб зрозуміти повною мірою ранню суспільно–економічну й політичну історію українців треба враховувати найдавніші уявлення про структуру світу, місце й роль людини в цьому світі, які були властиві саме слов'янському язичеству. Особливу цікавість щодо цього викликає період з кінця X по сер. XIII століття, тобто доба становлення християнства на східнослов'янських землях. Як свідчать письмові джерела та дані археології, значна частина населення Київської Русі відмовилася від прийняття нової віри й під керівництвом язичеських жерців мігрувала в малонаселені лісисті райони східнослов'янського світу. Консолідуючись, язичеські жерці і їхня паства сформували на ґрунті синтезу культів багатьох язичеських богів принципово нову систему світоглядних уявлень і вірувань, що проіснувала майже до кін. XIII ст. Ця модель знайшла своє відбиття у віруваннях та культурах пізніх східнослов'янських язичницьких релігійних громад. Реконструкція давньослов'янських вірувань та культів східнослов'янських язичницьких громад кінця X–сер. XIII століть головна мета даного дослідження.

Нажаль, у більшості робіт сучасних вітчизняних і закордонних дослідників, присвячених темі східнослов'янського язичництва, світоглядні уявлення наших предків розглядаються як стала метафізична система, що остаточно сформувалася в IX–X ст. і трансформувалася, набуваючи синкретичного характеру лише після офіційного прийняття Київською державою християнства [7, с. 17]. При цьому поза увагою залишається світоглядні уявлення й вірування східнослов'янських язичеських громад кін. X – кін. XIII ст. Виключення складають лише твори таких сучасних археологів, як Тимошук Б.О. та Русанова І.П. у яких автори вперше позначили проблему існування особливих пізніх вірувань та культів у східнослов'янських язичницьких громадах кінця X першої половині XIII ст. [12]; [13, с. 110–122].

Світогляд пізніх східних слов'ян–язичників можливо прослідкувати на прикладі вірувань та культів представників язичницьких громад, які групувалися навколо Збруцького культового центру, досліджених вітчизняними вченими у 80–90 роках XX ст. Згідно з даними археології переважна більшість жертвоприносин у язичеських городищах – святилищах Збруцького культового центру кін. X – сер. XIII ст., були пов'язані з поклонінням Роду й рожаницям – божествам – уособленням померлих предків, хліба й рослинності взагалі. На це вказує звичай приношення жертв (у тому числі й людських) печам, у яких випікали хліб на території давньоруських городищ – святилиць. Так, поблизу жертовної площадки городища – святилице Звенігород археологи зафіксували оригінальну хлібну піч. Навколо неї були розкладені частини туш корів і сім коров'ячих черепів. Неподалік лежав кістяк чоловіка з відрубаною головою. [11, с. 56].

Піч східнослов'янського типу діаметром 1,4 м виявлена на території городища – святилиця Богіт в одній з материкових стін довгого будинку в центрі святилиця. У приміщенні знайдені уламки гончарної миски конічної форми, шматки ліпної жаровні із сильно обпаленими стінками, уламки великих горщиків X–XI ст., кістки тварин. [10, с. 97]. Зафіксована хлібна піч східнослов'янського типу також у

насіпї вала, який оточував третє городище святилище Збручского центра Говда. Перед нею була влаштована жертовна площадка, на яких знайдені кістки тварин, уламки посуду XI– XII ст. [13, с. 117].

У свідомості наших предків язичеського й ранньохристиянського періодів печі, мабуть, уважалася оберегом. Сучасні археологи зафіксували в підлозі давньоруських будинків ями, зі спеціально заритими там фрагментами печей. Відповідно до свідчень східнослов'янських етнографів наші предки навіть в XIX–XX сторіччях, уважали, що земля з–під печі мала магічний зміст. Її зашивали в торбинку–ладанку, коли відправлялися в мандри, або при переїзді зі старого будинку цю землю переносили до нового. [1, с. 145]. Можливо, що печі у свідомості наших предків були символом добродесних духів і богинь – рожаниць.

Звертає на себе увагу також той факт, що досить часто в пізніх східнослов'янських городищах – святилищах залишки людей, принесених у жертву були посипані зерном, поблизу їх археологи фіксували серпи. Прикладом щодо цього може послужити залишки жертвоприносин людей у критому храмі городища – святилища Звенігород. Спочатку на підлозі храму розпалювався вогонь, і розсипалися обгорілі хлібні зерна. На них були покладені два перехресні серпи, два людських черепи й верхня частина кістяка. [10, с. 96].

Таким чином, головним об'єктом шанування серед язичників ранньохристиянської епохи як і раніше, залишалися народні божества Род і рожаниці – антропоморфні уособлення померлих предків – берегинь, божества родючості.

Серед богів, особливо шанованих східнослов'янськими язичниками з кін. X – по сер. XIII ст. особливе місце, очевидно, займало якесь божество, зв'язане зі скотарством. Можливо, що це був Велес – скотячий бог. Прямих вказівок на те, що язичеські громади, які знаходилися на території нинішньої західної України – у Подністров'ї й Прикарпатті почитали Велеса в цей час немає. Разом з тим, у тих районах північно–східної Русі, де також перебували значні центри опору християнізації домінував культ саме даного божества. Так, у поселенні язичників Ведмежий кут існувало капище Велеса [4, с. 8–9]. Велеса, згідно із «Житієм Авраамія Ростовського» почитала і язичеська громада Ростова [2, с. 224].

В XI ст. служителі Велеса – волхви були добре відомі в Києві, Новгороді та інших східнослов'янських містах. Саме вони змогли організувати повстання в Новгороді, Ростові, Суздальській і Белозерській землях наприкінці 60 – поч. 70–их років XI ст. Можливо, що полоцькі волхви були причетні до державного перевороту в Києві 1068 році. Воскресенський й Софіївський літописи повідомляють, що в 1071 році волхв – адепт Велеса призивав до повстання жителів Києва від імені п'яти язичеських божеств: «Приде Волхв прельщений бесом, и пришед в Киев, говоря яко пришло от пяти богов» [6, с. 198]; [8, с. 126]. Таким чином, на східнослов'янських землях у той час існував якийсь жрецький союз, який поєднував служителів п'яти язичеських божеств і їхніх прихильників. Можливо припустити, що саме волхви–служителі Велеса очолювали цей союз.

Вочевидь, що й західні язичеські громади Київської Русі почитали даного бога. Так, якесь хтонічне божество – мешканець, підземного світу, яке підтримує реальний і небесний світи було зображено на трьох гранях Збручского ідола, який знаходиться у городищі святилищі X–XIII ст. Богіт. Згідно з даними археології, Богіт і сусідні городища – святилища Звенігород і Говда відвідували прочани із всіх районів східнослов'янського миру. Таким чином, і божества, зображені на Збручскому ідолі повинні були шануватися всіма східнослов'янськими язичеськими громадами того часу. Цілком можливо, що нижнє божество, зображене на Збручскому ідолі було літописним Велесем. На користь даної гіпотези свідчить факт існування на території пізніх городищ–святилищ, звичаю приносити в жертву якомусь хтонічному підземному божеству в жертву черепів свійських тварин й людей.

Так, у Звенігороді на дні жертовної ями № 3 в один ряд були покладені розрубані частини корів, (черепи, хребці з ребрами, таз, стегнової кістки) і лежали разом чотири нижні щелепи, імовірно, це символізували цілих тварин. У цій же ямі перебував череп і кістяк підлітка, який лежав у скорченому вигляді на правому боці [11, с. 55]. В у другому капищі святилища Звенігород було знайдено кістки більш ніж 30 черепів та розчленованих дитячих кістяків, складені в ями з супроводжуваним матеріалом [9, с. 155]. Черепи свійських тварин і їхні фрагменти виявлені у великих кількостях у жертвних ямах городища – святилища Богіт. Так, наприклад, у центрі одного з місцевих довгих будинків були виявлені череп коня, щелепи свині й корови, уламки посуду XII–XIII ст. [13, с. 115].

Череп коня, корови, свині або людини вважалися вмістищем «кісткової» душі й, на думку наших предків, вона продовжував існувати в якомусь кістковому «антисвіті», очікуючи повернення в реальний мир. Володарем померлих людей і тварин у підземному світі вважався в східних слов'ян Велес. Від нього нібито залежала родючість землі, здоров'я й благополуччя тварин і людей. Таким чином, цілком можливо, що одним із самих шанованих божеств у городищах – святилищах західної України, як і північно–східної Русі був «скотячий» бог Велес.

Важливу роль у пантеоні східнослов'янських язичеських громад грали також старі родові культу берегинь – сонця й вогню. На тильній стороні верхнього ярусу Збручского ідола зображене чоловіче божество, на одязі якого можна розгледіти знак Сонця: коло із шістьма променями усередині. Гіпотезу про шанування сонця в пізніх язичеських городищах святилищах підтверджує й той факт, що більшість з них розташовані на високих місцях, звернених убік висхідного сонця. Прикладом щодо цього може виступити городище – святилище X–XII ст., відкрите археологами поблизу селища Кулишівка Сокирянського району Чернівецької області [14, с. 161–174]. Крім того, на території городищ–святилищ кін. X – сер. XIII ст. знайдено значна кількість скляних браслетів – символ сонця й відродження. Зокрема уламки скляних браслетів у великій кількості зафіксовані дослідниками на території городища – святилища Звенігород [11, с. 54].

Незвичайний цілий скляний браслет, знайдений у житлі служителя язичеського городища – святилища Богіт. Він настільки малий – (діаметр 4 см.), що не міг служити прикрасою навіть дитячої руці. На думку сучасних дослідників це був спеціальний культовий предмет, який слугував символом сонця. Уламки скляних браслетів у величезній кількості перебувають на капищах інших пізніх міст – святилищ [11, с. 54]. Таким чином, не випадково, невідомий автор XII ст. східнослов'янської вставки до апокрифічного творі «Ходіння Богородиці по муках» обвинувачує своїх співвітчизників у тім, що вони: «сонце» на бога звернули [15, с. 170].

Досить виразно проглядається в пізніх східнослов'янських городищах – святилищах культ вогню, як якоїсь охоронної й очисної стихії. Найбільш священна частина пізніх городищ – святилищ оточена валами й ровами. На вершинах валів і на дні ровів горіли вогні, і в деяких місцях на площадках–віттарях були покладені кістки жертв. Вали святилищ, як правило, мають плоску вершину або сходинку на схилі, де горіли вогні. Їхні рови неглибокі, із плоским дном, на якому також багаторазово розпалювалися багаття, поміщені часто на спеціально влаштованих кам'яних вимостках. Тут перебували, імовірно, «палаючі жертвовники». У багаття кидали м'ясо жертвовних тварин і фрагменти спеціально розбитого посуду [14, с. 172]. Зокрема, на валах і ровах Кулишівського святилища були обладнані спеціальні місця, де розпалювали ритуальний вогонь. Язичеський храм у городище – святилище в с. Рудники Снятинського району Івано–Франківської області був оточений ровом, у якому на кам'яних вимостках багаторазово розпалювався вогонь [14, с. 167–169].

Вшановували, очевидно, язичеські громади кін. Х–сер. XIII ст. і духів водних джерел – вілл. Про це свідчить наявність у пізніх городищах святилищах священних колодязів, вибитих у скелях. Так, при розкопках городища – святилища Богіт поруч із одним з довгих будинків зберігався колодязь прямокутної в плані форми (3,2Х3,2 м). Він був вибитий у скелі, його сучасна глибина 3,8 м. Другий колодязь зроблений у скелі, перебуває на самому городищі біля головного вала. Його розміри 2,6Х1,4 м, глибина 5 м. Час спорудження колодязів поки встановити не вдалося. Подібні колодязі, вибиті в скелях (що вимагало величезних зусиль), відкриті на багатьох святилищах. Наприклад, на святилище Зелена Липа він досягає глибини 14,5 м. Всі ці колодязі не доходять до рівня води й, очевидно, використовувалися в ритуальних цілях [10, с. 96–97]. Очевидно, подібні ритуальні спорудження були пов'язані із шануванням вил – русалок і використовувалися для обрядів «викликання дощу».

Крім родових та традиційних народних культів божеств родючості (Рода й рожаниць), підземного божества Велеса – скотячого бога, духів сонця, вогню й водних джерел при аналізі матеріалів, отриманих при розкопках пізніх східнослов'янських городищ–святилищ виразно проглядаються культуи войовничих божеств – заступників дружинників і князівської влади. Деякі городища – святилища за своєю формою нагадують святилища Перуна. Так, при розкопках городища – святилища Богіт, дослідники виявили вісім коритоподібних і овальних у плані поглиблень діаметрами 3×5 м. й 40–см. від рівня навколишнього ґрунту, подібним восьми виїмкам – пелюсткам Периньського святилища в Новгороді й шести пелюсткам Київського святилища, побудованих Володимиром [10, с. 90]. Крім того, при розкопках пізніх східнослов'янських городищ – святилищ фіксується зброя, у тому числі й сокири – символи Перуна.

Таким чином, світогляд пізніх язичників після християнізації Русі піддався певній трансформації. До традиційних вже родових культів духів–берегинь та народних божеств додалися культуи дружинних богів, які також знайшли своє поважне місце у пантеоні вцілілих язичників. До того ж, не піддається ніякому сумніву, що на тлі довгого військового протистояння з великокнязівськими дружинами та християнським духівництвом язичницький культ в пізніх східнослов'янських громадах став більш жорстким.

Найбільшою пошаною серед пізніх язичників користувалися народні божества – уособлення померлих предків і родючості (Рід, рожаниці, Велес) і духи–берегині, які символізували природні стихії – сонце, вогонь, воду. Вшановували у пізніх язичеських святилищах й дружинних божеств, що переконливо свідчить про певну консолідацію різних жрецьких груп.

Джерела та література:

1. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / Байбурин А. К. – Л.: Наука, 1983. – 192 с.
2. Житие преподобного отца нашего Авраамия архимандрита Ростовского. // Жития святых в XII книгах. – К.: Изд-во Киево-Печерской Лавры, 1855. – Кн.2. – С. 224–227.
3. Кузьмин А. К. Крещение Руси / А. К. Кузьмин. – М.: Алгоритм, 2004. – 416 с.
4. Лебедев А. Н. Храмы Власьевского прихода в Ярославле. Ярославль. 1877. – С.8–9
5. Повесть временных лет / Под ред. и с пред. В. П.Адриановой-Перетц. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 239 с.
6. ПСРЛ. – Т.7.: Летопись по Воскресенскому списку. Ч.1. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 987 с.
7. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства / О. М. Рапов. – М.: Наука, 1988. – 416 с.
8. Российская летопись по списку Софийскому великого Новгорода. – СПб.: Изд-во АН, 1795. – Ч.1.– 876 с.
9. Русанова И. П. Во времена Збручского идола / И. П. Русанова., Б. А. Тимошук // В. И. – 1990. – №8. – С. 153–157.

10. Русанова И. П. Збручское святилище (предварительное сообщение) / И. П. Русанова., Б. А. Тимошук // С. А. – 1986. – №4. – С. 90–100.
11. Русанова И. П. Культовые места и языческие святилища славян VI–XIII вв. / Русанова И.П. // Российская археология. – 1992. – №4. – С. 50–68.
12. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян // И. П. Русанова., Б. А. Тимошук. – М.: Ладога. – 2007. – 303 с.
13. Тимошук Б. А. Языческое жречество древней Руси (по материалам городищ–святилищ). – РА. – 1993. – №4. – С.110–122.
14. Тимошук Б. А. / Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута / Б. А. Тимошук., И. П. Русанова // С. А. – 1983. – №4. – С.161–174.
15. Хожение Богородицы по мукам // Срезневский И. И. Памятники древнерусского письма и языка. – Спб.–1863.–с. 170–171.

Васильев В.В., Шарапа В.Ф.

УДК 94:37.014.24

ИЗ ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СЕМИНАРОВ РУСИСТОВ В ТАВРИЧЕСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМ. В.И. ВЕРНАДСЬКОГО (1973–2013ГГ.)

***Анотація.** В статті освітлюється багаторічна історія семінарів іноземних русистів в Таврицькому національному університеті ім. В.І.Вернадського. Розповідається про перший в СРСР міжнародний семінар з російської мови для громадян ФРН, який розпочав свою роботу в 1973 р., показано роль доктора філології Й. Баара як ініціатора семінару. Розкривається багатогранна робота колективу університету по підготовці та проведенню міжнародних семінарів з російської мови для громадян США, Німеччини, Греції та інших країн.*

***Ключевые слова:** русисты, семінар з російської мови, лінгвістична компетенція, аспектноє преподавание, страноведение.*

***Анотація.** У статті висвітлюється багаторічна історія семінарів іноземних русистів в Таврійському національному університеті ім. В.І.Вернадського. Розповідається про перший в СРСР міжнародний семінар з російської мови для громадян ФРН, який розпочав свою роботу в 1973 р., показано роль доктора філології Й. Баара як ініціатора семінару. Розкривається багатогранна робота колективу університету з підготовки та проведення міжнародних семінарів з російської мови для громадян США, Німеччини, Греції та інших країн.*

***Ключові слова:** русисти, семінар з російської мови, лінгвістична компетенція, аспектноє викладання, країнознавство.*

***Summary.** The article dwells upon a forty-year-old history of seminars of foreign specialists in Russian philology. The seminars are considered to be an important part in the system of international education in Taurida National V.I.Vernadsky University. The article deals with the first international Russian language seminar for the citizens of the Federal Republic of Germany. The seminar was launched in the University in 1973. The role of Dr. Baar as the initiator and organizer of the seminar that won all-European recognition and popularity is considered.*

The article describes a versatile work of the University staff aimed at organization and performance of international seminars for specialists in Russian philology in 1973–2013. Thanks to this work wide experience in organizing short-term forms of teaching foreign students from the USA, Germany, Greece and other countries was acquired. Nowadays due to high rating of the University, deep-rooted traditions, highly qualified specialists and wide experience in international education, the number of foreign students, people who love Russian language and literature, coming to Taurida National V.I.Vernadsky University for different short-term programs will constantly increase.

***Key words:** specialists in Russian philology, Russian language seminar, linguistic competence, aspect teaching, country studying.*

Как известно, в 2018 году исполняется 100 лет со дня основания Таврического университета. В связи с этим юбилеем предстоит подготовить новое издание истории университета, в котором особое место будет занимать международная деятельность вуза. К сожалению, в предыдущих изданиях этот аспект работы университета освещён недостаточно [10; 13].

В 1973 году, сорок лет назад, началась летопись международных связей Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, который до 1999 года назывался Симферопольский государственный университет им. М.В. Фрунзе. Важнейшим направлением деятельности вуза стала подготовка высококвалифицированных национальных кадров для зарубежных стран. Всего за эти годы более двух тысяч иностранных граждан из 50 государств мира получили диплом выпускника нашего вуза [4, с.10].

Особое место в системе международного образования в университете занимают краткосрочные формы обучения иностранных граждан русскому языку. Их история также начинается с 1973 года, когда был проведён первый семинар по русскому языку для граждан Федеративной Республики Германии. Этот уникальный семинар, единственный в то время в Советском Союзе, стал первой международной образовательной программой в нашем университете.

Цель настоящей статьи – осветить историю международных семинаров русистов в университете, охарактеризовать основные формы краткосрочного обучения иностранных граждан русскому языку за